
Γεωγραφίες

Αρ. 33 (2019)

Γεωγραφίες, Τεύχος 33, 2019

**ΑΝΘΕΚΤΙΚΗ ΑΘΗΝΑ: ΣΧΕΔΙΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ
ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ**

Δημήτρης Χαλαστάνης

Α Λ Λ Α Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Α Α Ρ Θ Ρ Α

ΑΝΘΕΚΤΙΚΗ ΑΘΗΝΑ: ΣΧΕΔΙΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Δημήτρης Χαλαστάνης¹

Περίληψη

Η «ανθεκτικότητα» αποτελεί σήμερα ένα βασικό εννοιολογικό εργαλείο ερμηνείας της κρίσης που μονοπωλεί τον κυρίαρχο λόγο, χωρίς ωστόσο να γίνεται αντιληπτό το ακριβές νόημά της. Σε αυτό συμβάλλουν οι συνθήκες υπό τις οποίες επιστρατεύεται η χρήση της οι οποίες ποικίλουν, καταλαμβάνοντας ένα ευρύ πλαίσιο τόσο θεμάτων και πεδίων όσο και φορέων που τη χρησιμοποιούν. Στόχος του παρόντος κειμένου είναι η κριτική προσέγγιση του προγράμματος Αστικής Ανθεκτικότητας της Αθήνας με εστίαση στη νοηματοδότηση του όρου στη συγκεκριμένη περίπτωση που εμπλουτίζει τις ήδη πολλές εμπειρίες που έχουν αποκομιστεί από αντίστοιχες πρωτοβουλίες και προγράμματα που έχουν συνταχθεί στο εξωτερικό. Έπειτα από μία συνοπτική παρουσίαση ορισμένων στοιχείων σχετικά με το πλαίσιο ανάδυσης του όρου ως μία απάντηση στην κρίση, το κείμενο καταπιάνεται με την περίπτωση της Αθήνας, αναλύοντας τις βασικές παραμέτρους υπό τις οποίες ενεργοποιήθηκε η χρήση του όρου. Βασικό εργαλείο και κριτήριο για την προσέγγιση αποτελούν οι πρακτικές που κινητοποιήθηκαν και που ορίζουν εν τέλει την «ανθεκτικότητα».

Resilient Athens: Survival planning in a city in crisis

Dimitris Chalastanis

Abstract

Resilience is a basic conceptual tool for the reading of the crisis which monopolize the dominant discourse today, however its accurate meaning has not been understood clearly. The conditions under which its use is employed contribute in this complex situation, considering that it has been used on different subjects and by diverse actors. The target of this piece is the critical approach of a particular program about the urban resilience of Athens, focusing in the signification of the term in this particular occasion, enriching the actually many experiences which have been derived from similar programs abroad. After a brief presentation of some data about the context in which the term emerged as an answer to the current crisis, the text deals with the Athens' occasion, analyzing the basic parameters under which its use has been activated. The main tool and criteria of the approach is the practices which have been mobilized and define at the end resilience.

Προσεγγίζοντας την «ανθεκτικότητα»

Η «ανθεκτικότητα» (resilience) αποτελεί έναν όρο με διαφοροποιούμενο διαχρονικά νόημα, επηρεαζόμενο από τις μεταπηδήσεις του σε ποικίλα πεδία. Εκκινώντας από τις επιστήμες της μηχανικής, όπου σήμαινε την αντοχή και «παραμόρφωση» των υλικών απέναντι σε ακραίες συνθήκες, κατά τη δεκαετία του '70 δύο επιστημονικοί κλάδοι

1. Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ, Dimitris.xal1@gmail.com

συνδέονται με την έννοια. Αφενός η οικολογία με τον Holling (1996: 33)² να την ορίζει ως «το μέγεθος της διαταραχής που μπορεί να απορροφηθεί πριν το σύστημα αλλάξει τη δομή του μεταβάλλοντας τα χαρακτηριστικά και τις διαδικασίες που ελέγχουν τη συμπεριφορά του» και αφετέρου η ψυχολογία διερευνώντας το ψυχικό τραύμα (Welsh 2014: 16, Rogers, 2013, Alexander 2013: 2710-2172). Η πορεία της «ανθεκτικότητας» στην ψυχολογία αναπτύσσεται στη σκιά της θεώρησης του Holling και των επιστημών της οικολογίας παρά το γεγονός ότι φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντική σήμερα. Ενδεικτικά, ο O'Malley (2010: 492-493) αναφέρεται στη χρήση του όρου στον στρατό προκειμένου να διαπιστωθεί πώς μπορούν οι στρατιώτες να γίνουν ανθεκτικοί και πιο συγκεκριμένα πώς μπορεί να μη «σπάσουν» από την πίεση και πώς να «επανεέλθουν» όσο το δυνατόν γρηγορότερα σε περίπτωση που «σπάσουν».

Η μετάβαση του όρου στις κοινωνικές επιστήμες επιχειρήθηκε προς το τέλος της δεκαετίας του '90 με την πρόταση ότι οι άνθρωποι και η κοινωνία ως σύστημα/σύνολο προσαρμόζονται στο περιβάλλον τους και στο απρόβλεπτο μέλλον. Σε αυτό το πλαίσιο ο Adger (2000: 349)³ ορίζει την κοινωνική «ανθεκτικότητα» ως «την ικανότητα των ομάδων ή κοινοτήτων να αντιμετωπίζουν εξωτερικές πιέσεις και διαταραχές ως αποτέλεσμα κοινωνικών, πολιτικών και περιβαλλοντικών αλλαγών». Υπό αυτήν την οπτική ανθεκτικό πλέον μπορεί να χαρακτηριστεί οτιδήποτε από τη στιγμή που απορροφά τις αναταραχές και αναδιαμορφώνεται εξαιτίας αυτών (Duffield 2011: 3) και μπορεί να είναι ένας οργανισμός, ένα άτομο, ένα οικοσύστημα, ένας κοινωνικός θεσμός, μία τεχνική υποδομή ή μία πόλη.

Έτσι, βασικός λόγος προκειμένου να πρωταγωνιστεί σήμερα η «ανθεκτικότητα» στον κυρίαρχο λόγο είναι η επίκληση της κρίσης ως το σημείο αναφοράς (Welsh 2014: 15), δίχως ωστόσο να απουσιάζουν οι ανησυχίες. Η επιδίωξη της μετάβασης στις κοινωνικές επιστήμες σήμανε την έναρξη μιας συζήτησης σχετικά με τη δυνατότητα αυτή. Μεταξύ των κυριότερων παρατηρήσεων είναι αφενός η υπόθεση, που λαμβάνεται ως δεδομένη, σύμφωνα με την οποία η συμπεριφορά και η δομή των κοινωνικών θεσμών και των οικολογικών συστημάτων δεν έχουν ουσιαστικές διαφορές (Adger 2000: 350) και αφετέρου η επιρροή από κοινωνικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν την αντίστοιχη

χρονική περίοδο σε άλλα επιστημονικά πεδία και η σύνδεση με αυτές (Walker και Cooper 2011).

Η συζήτηση αυτή συνεχώς εμπλουτίζεται και κινητοποιεί τους ερευνητές προς εξέταση των συνθηκών υπό τις οποίες γίνεται χρήση του όρου. Η Αθήνα μέσω του προγράμματος «Αστικής Ανθεκτικότητας» αποτελεί πρόσφατο παράδειγμα χρήσης του όρου, προκαλώντας ποικίλα ερωτήματα που παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Το πρόγραμμα «Αστικής Ανθεκτικότητας» για την Αθήνα

Το εν λόγω πρόγραμμα προέκυψε ως απάντηση στην κρίση, προκειμένου να προσφέρει κατευθύνσεις και δράσεις αντιμετώπισής της. Είναι αποτέλεσμα της συμμετοχής του Δήμου Αθηναίων στο δίκτυο των «100 Ανθεκτικών Πόλεων» που χρηματοδοτείται από το Ίδρυμα Ροκφέλερ. Η καινοτομία του συγκεκριμένου προγράμματος για την αντιμετώπιση της κρίσης είναι η εισαγωγή του όρου της «ανθεκτικότητας» στη δημόσια συζήτηση. Παρακάτω έγινε μία προσπάθεια να ομαδοποιηθούν σημεία που αξίζουν την προσοχή εστιάζοντας σε περιπτώσεις που κέντρισαν το ενδιαφέρον. Ειδικότερα, παρουσιάζονται σημεία που εντοπίζονται στη συγκεκριμένη πρωτοβουλία και καθορίζουν τη νοηματοδότηση της «ανθεκτικότητας» αλλά και του οράματος της Ανθεκτικής Αθήνας μελετώντας τα διάφορα στάδια του προγράμματος, τη Στρατηγική Ανθεκτικότητας για την Αθήνα του 2030 (2017), την Προκαταρκτική Αξιολόγηση Αστικής Ανθεκτικότητας (2016) αλλά και τον κυρίαρχο λόγο για την «ανθεκτικότητα» που συνόδευσε τις ανακοινώσεις των δημοτικών αρχών κατά τη διάρκεια των τριών ετών της διαδικασίας κατάρτισης της στρατηγικής. Επίσης, αξιοποιείται η συνέντευξη που δόθηκε από μέλος του γραφείου «Αστικής Ανθεκτικότητας» του Δήμου Αθηναίων. Βασική παράμετρος και κριτήριο για την κριτική ανάλυση της «ανθεκτικότητας» είναι οι πρακτικές που ενεργοποιούνται και οι παρεμβάσεις που προτείνονται, όπως έχει τονισθεί ευρύτερα (Pike κ.ά. 2010, Raco και Street 2012, Fainstein 2015), με εστίαση στα μέσα που χρησιμοποιούνται αλλά και στον τρόπο με τον οποίο το πρόγραμμα εκπονήθηκε και υλοποιείται.

Από φυσική ιδιότητα σε πρόγραμμα

Ένα πρώτο σημείο είναι η μετατροπή μιας φυσικής ιδιότητας και χαρακτηριστικού των φυσικών οργανισμών σε πρόγραμμα, σε στρατηγική. Η «ανθεκτικότητα», μεταπηδώντας από τις επιστήμες του περιβάλλοντος στις κοινωνικές επιστήμες μετατρέπεται σε μία «τεχνική προς εφαρμογή», σε μια διαδικασία απόκτησης ιδιαίτερων και στις περισσότερες περιπτώσεις αφαιρετικών χαρακτηριστικών.

Πιο συγκεκριμένα, βασικό χαρακτηριστικό των φυσικών οργανισμών είναι να αναπτύσσονται βάσει της ικανότητας προσαρμογής τους απέναντι στις απειλές, ώστε να επιζούν και όχι να προφυλάσσονται από αυτές (Reid 2012: 71, 2013: 359). Όπως το θέτει και ο Holling (1973: 17), υπάρχουν δύο πιθανά αποτελέσματα: είτε η προσαρμογή και επιβίωση είτε η εξαφάνιση. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι απειλές και οι διαταραχές λαμβάνουν έναν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία ανάπτυξής τους (Reid 2012: 71, Cote και Nightingale 2012: 477, Joseph 2013), ρόλο (ως ευκαιρία) τον οποίο διεκδικεί να προσδώσει η «ανθεκτικότητα» στις κρίσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Σε αυτό, λοιπόν, το σημείο συντελείται μια σημαντική εκτροπή. Πλέον γίνεται λόγος για μια διαδικασία η οποία αποτελεί προϋπόθεση, ώστε να συγκροτηθεί τόσο το ανθεκτικό υποκείμενο όσο και η ανθεκτική πόλη όπως η Αθήνα. Σύμφωνα με αυτή τη διαδικασία, χαρακτηριστικά όπως το θάρος και η θέληση, η υπομονή και η επιμονή, η δημιουργικότητα και η καινοτομία επαναπροσδιορίζονται ως στρατηγικές που μπορούν να αντιγραφούν ή ως δεξιότητες που μπορούν να υιοθετηθούν από όλους (O'Malley 2010: 505), παραβλέποντας πολιτισμικές και κοινωνικές διαφορές στις οποίες εμπίπτουν (Welsh 2014). Κατ' αυτόν τον τρόπο η «ανθεκτικότητα» αναγορεύεται σε κοινωνικό ζητούμενο και επιθυμητό αποτέλεσμα εφαρμογής προγραμμάτων, ερχόμενη σε μία πρώτη επαφή με την επιβίωση ως στόχο απέναντι στις απειλές.

Οι έννοιες της «κοινότητας» και της «συμμετοχής»

Η αναφορά του όρου της «κοινότητας» αλλά και της «συμμετοχής» είναι έντονη σε προγράμματα στα οποία εντάσσεται η «ανθεκτικότητα» κάτι που συμβαίνει και στην περίπτωση της Αθήνας. Η εμπειρία μέχρι τώρα

δείχνει ότι η έννοια της «κοινότητας» συνδέεται κατά κύριο λόγο με πρακτικές μετάθεσης της ευθύνης για αντιμετώπιση της κρίσης στις κοινότητες και τους πολίτες (Reid 2012, Coaffee 2013, Joseph 2013: 42, Welsh 2014: 19-20), ενώ η «συμμετοχή» αναφέρεται τόσο στη διαδικασία του σχεδιασμού (Innes και Booher 2015, Sengupta κ.ά. 2016) όσο και στην ανάληψη αυξημένων πρωτοβουλιών, εξαιτίας, κυρίως, της ταύτισης της «ανθεκτικότητας» με τον ενεργό πολίτη (Reid 2012). Ενδεικτικό παράδειγμα είναι τα σχέδια αντιμετώπισης των διαδηλώσεων και των επεισοδίων, ιδωμένα ως κρίσεις κατά τις οποίες οι πολίτες καλούνται να είναι αφυπνισμένοι δίνοντας οποιαδήποτε χρησιμη πληροφορία πρόκειται να βοηθήσει τις αρχές (Rogers 2013, Bulley 2013). Όμως και ευρύτερα, σύμφωνα με τα Ηνωμένα Έθνη (ΟΗΕ) (2004: 189),⁴ οι πολίτες πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι έχουν την ευθύνη για την επιβίωσή τους και όχι να στηρίζονται στις λύσεις που ίσως δώσουν οι κυβερνήσεις.

Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για δύο πολύ λεπτούς όρους με διαφοροποιούμενες υποδηλώσεις ανάλογα με τις πρακτικές που ενεργοποιούνται (Holgersen και Haarstad 2009), με αποτέλεσμα να τίθενται στο κέντρο της προσοχής. Στην περίπτωση της Αθήνας, αν και σε πρώτο βαθμό κινητοποιείται από δύο φορείς, το Ίδρυμα Ροκφέλερ και τον Δήμο, στα επόμενα στάδια το πλαίσιο σχέσεων επεκτείνεται τόσο στο επίπεδο συνεργασίας του δικτύου με διάφορες πόλεις και οργανισμούς όσο και στο εσωτερικό του Δήμου, επιδιώκοντας να εμπλέξει και να εντάξει ποικίλες κοινωνικές ομάδες και τοπικές πρωτοβουλίες στην έκδοση και την υλοποίηση του προγράμματος.

Σχετικά με τη διαδικασία σχεδιασμού επιδιώκεται να δοθεί «*φωνή σε ανθρώπους που συνήθως δεν ακούγονται από αυτούς που χαράσσουν πολιτική*» (Προκαταρκτική Έκθεση 2016: 5), καθώς και να διερευνηθεί η «*αθέατη πλευρά της πόλης*» (Προκαταρκτική Έκθεση 2016: 46). Για αυτό προσεγγίζονται γυναίκες του δικτύου μεταναστριών του Μη Κυβερνητικού Οργανισμού (ΜΚΟ) «Melissa Network» αλλά και άστεγοι πωλητές του περιοδικού δρόμου *Σχέδια*, ενώ ταυτόχρονα πραγματοποιούνται workshops, συνεντεύξεις και ηλεκτρονικά ερωτηματολόγια στα οποία συμμετέχουν ανοιχτά οι πολίτες. Ωστόσο, δύο σημεία προκαλούν ερωτηματικά. Αφενός ο εντοπισμός, ως ισχυρών σημείων της πόλης, των συνεκτικών και συμμετοχικών κοινοτήτων και η ικανοποίηση των βασικών αναγκών

(Προκαταρκτική Έκθεση 2016: 44) και αφετέρου η μέθοδος λήψης των αποφάσεων. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι η «*διάγνωση της πόλης και τα Πεδία Διερεύνησης της «Ανθεκτικής Αθήνας» είναι συνδεδεμένα και βασισμένα στις προτεραιότητες του δημάρχου και τις δράσεις στις οποίες αυτός θέλει να δώσει το βάρος στα επόμενα τρία χρόνια»* (Προκαταρκτική Έκθεση 2016: 5). Ωστόσο, σε άλλο σημείο ο Δήμος προσδίδει κύρος στην άποψη των ειδικών, αναφέροντας ότι «*καταγράφηκαν μέσα από συνεργασία με τους πλέον ειδικούς επιστήμονες οι βασικές απειλές για την πόλη»*. Το ερώτημα που αναπόφευκτα προκύπτει είναι αν θα επικρατήσει η κυρίαρχη θέση του δημάρχου και των επιδιώξεών του, οι απόψεις των πολιτών ή του εξειδικευμένου προσωπικού σε μια ενδεχόμενη σύγκρουσή τους. Γενικότερα, το πεδίο εμφανίζεται θολό αναφορικά με τις διαδικασίες συμμετοχής κάτι το οποίο γίνεται εμφανές και αναφορικά με τον τρόπο επιλογής του δείγματος των συνεντεύξεων για τον οποίο δεν αναφέρεται κάτι παρά το γεγονός ότι η στρατηγική αυτοπροσδιορίζεται ως ιδιαίτερα συμμετοχική ως προς την κατάρτιση. Έτσι, σχετικά με τη συμμετοχή των πολιτών αφήνεται να εννοηθεί ότι λήφθηκαν υπόψη οι απόψεις των συμμετεχόντων στα εργαστήρια και όσων συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια, καθώς και των δύο ΜΚΟ.

Από μια άλλη οπτική, όπως διαπιστώθηκε από τη συνέντευξη που παραχωρήθηκε από μέλος του γραφείου «Ανθεκτικότητας του Δήμου», η συμμετοχική διαδικασία αφορούσε περισσότερο τη συμμετοχή των υπαλλήλων του ίδιου του Δήμου Αθηναίων. Ειδικότερα, όπως σημειώθηκε, αποτελεί ένα βήμα συνεργασίας, κυρίως, μεταξύ των δημοτικών υπηρεσιών, έτσι ώστε να εκτιμηθεί και να προγραμματιστεί σε μεγαλύτερο βαθμό η συνεργασία με τον Δήμο και τις δράσεις του. Ωστόσο, αυτό είναι περισσότερο εσωτερικό ζήτημα του Δήμου το οποίο δεν μπορεί να αποδίδεται στο πρόγραμμα ως συμμετοχική διαδικασία, έχοντας μάλιστα προχωρήσει σε συμπεράσματα, όπως ότι ικανοποιούνται οι βασικές ανάγκες των πολιτών.

Συμπερασματικά, θεωρείται από τη μία περιττή και από την άλλη υπερβάλλουσα η επίκληση της «αθέατης πλευράς της πόλης» από τις δημοτικές αρχές των οποίων η επίσημη πολιτική, όπως πολλοί στο παρελθόν έχουν αναδείξει, αγνοεί τις ποικίλες κοινωνικές ομάδες του «περιθωρίου» οι οποίες διεκδικούν χώρο στη δημόσια σφαίρα (Βαΐου 2013, Μακρυγιάννη και Τσαβδά-

ρογλου 2013). Αντίθετα, περνώντας από τη συμμετοχή ως προς τη διαδικασία του σχεδιασμού στη συμμετοχή ευρύτερα των πολιτών στην αντιμετώπιση της κρίσης και στην επίτευξη της «ανθεκτικότητας» της Αθήνας, το πεδίο είναι πιο ξεκάθαρο, όπως και ο ρόλος των πολιτών είναι σημαντικότερος. Ο Δήμος Αθηναίων αναφέρεται στην ενεργητικότητα ευρύτερα της κοινότητας, σημειώνοντας στην Προκαταρκτική Έκθεση (2016: 52) ότι «*οι ερωτηθέντες φαίνεται να θεωρούν ως σημαντικότερο παράγοντα αστικής ανθεκτικότητας τους ίδιους τους πολίτες, οι οποίοι δείχνουν να αντιλαμβάνονται την έννοια της ανθεκτικότητας και τη δυναμική, πολύ-επίπεδη και συνθετική δυνατότητα δράσης στις δυσκολίες καλύτερα από τον κρατικό μηχανισμό»*.

Επομένως, όπως αναφέρθηκε αρχικά, οι όροι της «συμμετοχής» και της «κοινότητας» δημιουργούν την ανάγκη για εξέταση και εν τέλει αποκάλυψη των σαφών περιορισμών των πρακτικών που ενεργοποιούνται στο όνομά τους.

Ο σφετερισμός πρακτικών επιβίωσης και πρωτοβουλιών αλληλεγγύης «από τα κάτω»

Ως συνέχεια του προηγούμενου σημείου σχετικά με την «κοινότητα» και τη «συμμετοχή» μπορεί να θεωρηθεί ο ρόλος που ο Δήμος προσπαθεί να προσδώσει μέσω του προγράμματος στις πρακτικές επιβίωσης και αλληλεγγύης που αναπτύσσονται εν μέσω κρίσης. Στο σημείο αυτό σκιαγραφείται ειδικότερα τι σημαίνει «κοινότητα» και «συμμετοχή» για τον Δήμο, συγκεκριμενοποιώντας πρακτικές που με βάση τις επιδιώξεις του αναδεικνύονται σημαντικές.

Ειδικότερα, ο Δήμος επιχειρεί να οικειοποιηθεί πρακτικές επιβίωσης και πρωτοβουλίες αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν από τους πολίτες με σκοπό να παρουσιάσει τις πολιτικές του στο πλαίσιο της κρίσης ως επιτυχημένες. Ο δήμαρχος Αθηναίων σημειώνει ότι «*στην Αθήνα βιώνουμε πράγματι μια πρωτόγνωρη οικονομική κρίση, ωστόσο με σύστημα και εμπιστοσύνη στους θεσμούς αντιμετωπίσαμε τις άμεσες κοινωνικές συνέπειες αυτής της κρίσης στην πόλη. Αποδείξαμε την ανθεκτικότητα της Αθήνας»*⁵. Επιδιώκεται η χρήση των ποικίλου τύπου πρακτικών επιβίωσης που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της κρίσης ως παράγωγα των πολιτικών του Δήμου, σχηματίζοντας μια διαφημιστικού

τύπου ρητορική. Αυτό είναι φανερό όταν αναφέρεται στην Προκαταρκτική Έκθεση (2016: 5) ότι *«χάρη στα βήματα που έχουν γίνει στο δήμο της Αθήνας τα τελευταία χρόνια και παρά τη συνεχιζόμενη οξεία κρίση η πόλη και οι πολίτες της προβάλλουν ήδη σημαντικά δείγματα ανθεκτικότητας»*, υποστηρίζοντας ότι οι δράσεις του Δήμου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την αντιμετώπιση της κρίσης από τους πολίτες.

Ωστόσο, οι ποικίλες πρακτικές επιβίωσης που είτε οι πολίτες μεμονωμένα είτε οι συλλογικότητες υιοθετούν δεν μπορούν να προσδιοριστούν (Vaiou και Kalandides 2017) και αποτελούν αντιδράσεις στις πολιτικές που ασκούνται, ενδεχομένως, σε ένα ευρύτερο πεδίο κι εξαναγκάζουν τους πολίτες να αγωνίζονται για την επιβίωση. Η εικόνα που παρουσιάζει ο Κανδύλης (2017) υποδηλώνει το τι μπορεί ακριβώς αυτό να σημαίνει. Οι πρακτικές επιβίωσης μπορεί να αποτελούν θυσίες των πολιτών, ώστε να «προσαρμοστούν» στην κρίση και στις αυξημένες ανάγκες, όπως *«να γράσεις δουλεύοντας, να τα βγάλεις πέρα με μειωμένο μισθό, να δουλεύεις απλήρωτη για την “εμπειρία” ή για να μη σου κόψουν κάποιο επίδομα, να υπομείνεις τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής σε κάποιον καταλιισμό από κοντέινερ, να εμπιστευθείς ιδιωτικούς φρουρούς στη γειτονιά σου, να καταναλώνεις ισχυρότερα συμπληρώματα διατροφής»*. Ο περιορισμός των αναγκών και η επισφάλεια στην οποία ο πολίτης έχει περιέλθει στο πλαίσιο της κρίσης αποτελούν παράγωγο πολιτικών που ασκούνται σε ευρεία κλίμακα τις οποίες ωστόσο αναγκάζεται, εξαιτίας της στάσης των αρχών, να τις αντιμετωπίσει μόνος του, αναζητώντας εναλλακτική εύρεση πόρων. Από κει και πέρα, η επιβίωσή του μέσα από τις πρακτικές που ο ίδιος υιοθετεί δεν μπορεί να θεωρηθεί επιτυχία, πόσο μάλλον να αναγνωριστεί ως επιτυχία των πολιτικών του Δήμου, εφόσον πρόκειται για αναγκαστικό περιορισμό λόγω οικονομικών δυσκολιών και όχι για μια οικειοθελή αυταπάρνηση.

Από την άλλη πλευρά, στο συλλογικό επίπεδο στην περίπτωση της Αθήνας έχει προκύψει μια μεγάλη κινητοποίηση από πλευράς συλλογικών και πολιτικών πρωτοβουλιών με στόχο την αντιμετώπιση της κρίσης. Στην πλειοψηφία τους έχουν αναπτυχθεί κυρίως μετά το ξέσπασμα της κρίσης και αντιπροσωπευτικά παραδείγματα είναι τα κοινωνικά ιατρεία, οι συνελύσεις κατοίκων και τα εγχειρήματα κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας (Daskalaki και Kokkinidis 2017). Αυτό που είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο είναι ο χαρακτηρισμός τους

σε σχέση με τις επιδιώξεις και τους στόχους τους, που ποικίλουν. Ένα σημαντικό κριτήριο ενδεχομένως να είναι η εξάρτησή τους ή μη από κάποιον επίσημο φορέα (Ζιώγας 2013), καθώς στην περίπτωση ανεξαρτησίας τους στην πλειοψηφία τους προσδοκούν τη ρήξη με τις κυρίαρχες αφηγήσεις και πολιτικές και όχι τον συμβιβασμό και τη συναίνεση, με απλά λόγια την επιβίωση (Βαρκαρόλης 2012), αποτελώντας σε αυτή την περίπτωση για τον Δήμο μη πρόσφορο έδαφος.

Αντιπροσωπευτική απόδειξη της άποψης των δημοτικών αρχών σχετικά με τις απαντήσεις των πολιτών στην κρίση αποτελεί η πλατφόρμα του «Συν Αθηνά». Αποτέλεσε από το 2013 βασικό εργαλείο του Δήμου και πλέον εντάσσεται στη στρατηγική της «ανθεκτικότητας» με στόχο την ενίσχυση της «κοινότητας». Πιο συγκεκριμένα, η πλατφόρμα αυτή εστιάζεται στη διασύνδεση των πρωτοβουλιών και των δράσεων που αναπτύσσονται «από τα κάτω» είτε από ομάδες κατοίκων είτε από μεμονωμένους πολίτες με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στην πόλη. Από μια διαφορετική οπτική ωστόσο και σε συνάρτηση με τα στοιχεία που έχουν προηγηθεί, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι αποτελεί το κατεξοχήν εργαλείο για τη διαχείριση των πρωτοβουλιών που αναπτύσσονται από τους πολίτες ως απάντηση στην κρίση. Διαχείριση η οποία μπορεί να επεκταθεί σε έλεγχο και χειραγώγηση, ενδεχομένως, των αυθόρμητων απαντήσεων που προκύπτουν.

Όπως και να έχει, αυτό για το οποίο γίνεται λόγος στην περίπτωση του προγράμματος είναι η πρόθεση του Δήμου να χρησιμοποιήσει τις «θετικές» επιδράσεις των πρωτοβουλιών αυτών ως επιτυχία του. «Θετικές» επιδράσεις υπό την έννοια ότι έχοντας αποποιηθεί την ευθύνη του για υποστήριξη των πολιτών, τελικώς, οι πολίτες επιβιώνουν παρά τις συνθήκες ζωής που δυσκολεύουν και την «απουσία» κρατικής στήριξης σε πολλές περιπτώσεις. Από την πλευρά του αφενός υιοθετεί μια ουδέτερη και παθητική στάση απέναντι στις ανάγκες που δημιουργούνται και αφετέρου επιδιώκει να χρησιμοποιήσει την αντίδραση των πολιτών προς όφελός του. Χαρακτηριστικά ο δήμαρχος Αθηναίων σημειώνει στη Στρατηγική (2017: 7) ότι *«[ε]ίναι οι κάτοικοι της Αθήνας που ήταν και θα είναι το κλειδί για την ανθεκτικότητα της πόλης τους. Η ευελιξία και η αντοχή τους ήταν καθοριστικής σημασίας κάθε φορά που μια καταστροφή έπληττε την πόλη μας. Με τη βοήθεια των Αθηναίων κατορθώσαμε να στηρίξουμε τους πιο εύλωτους πληθυσμούς μας κατά τη διάρκεια των*

τελευταίων επτά ετών έντονης οικονομικής ύφεσης και των πρόσφατων μεγάλων ροών προσφύγων».

Ωστόσο, όπως σημειώνει και ο Clark (2015) σχετικά με τον χαρακτηρισμό της Νέας Ορλεάνης ως ανθεκτικής από τους προέδρους των ΗΠΑ, «δεν είναι και ο μεγαλύτερος φόρος τιμής να συγχαίρεις τους ανθρώπους για την ικανότητά τους να επιβιώσουν».

Προτεινόμενες αστικές πολιτικές

Οι προτεινόμενες αστικές πολιτικές συγκλίνουν με τις τάσεις που αναπτύσσονται ευρύτερα στα κυρίαρχα οικονομικά κέντρα της Δύσης. Στην κεντρική σελίδα του δικτύου διαβάξει κανείς, μεταξύ άλλων για την αναγκαιότητα προσέλκυσης επενδύσεων και «ενσωμάτωσης/ολοκλήρωσης στην περιφερειακή και την παγκόσμια οικονομία» («100 Resilient Cities»). Το τι σημαίνει αυτό, ίσως, μπορεί κανείς να το υποπτευθεί όταν παρακάτω γίνεται αναφορά του «overtaxed» και αναποτελεσματικού συστήματος δημόσιων συγκοινωνιών μεταξύ των πιέσεων και κρίσεων που παρουσιάζονται («100 Resilient Cities»). Το αξιοσημείωτο, ωστόσο, είναι ότι δεν γίνεται καμία αναφορά σε συγκεκριμένη περιοχή, χαράσσοντας, ενδεχομένως, ευρύτερα μια κατεύθυνση. Επιστρέφοντας στο πρόγραμμα της Αθήνας, επιστρατεύονται η ευελιξία, η δημιουργική οικονομία και η καινοτομία, παρουσιαζόμενες υπό την οπτική ότι όλοι θα κερδίσουν, αλλά και ως στρατηγικές που μπορούν να υιοθετηθούν από όλους. Κατασκευάζεται έτσι ένα πλαίσιο το οποίο περιβάλλεται από την ιδιωτική πρωτοβουλία και την επιχειρηματική τόλμη των νέων οι οποίοι πρόκειται να βγάλουν από την παρούσα κρίση την πόλη. Η καινοτόμα επιχειρηματικότητα και η δημιουργική οικονομία εμφανίζονται έτσι ως δικλίδες εύρεσης εργασίας σε αβέβαιες εποχές (Peck 2005, Αυδίκος 2016). Από την άλλη πλευρά, ο Δήμος και το Ίδρυμα Ροκφέλερ θα παρέχουν την υποστήριξη και τα εργαλεία, ώστε να γίνει το έργο τους πιο εύκολο, αφήνοντας τον πρωταγωνιστικό ρόλο στους πολίτες. Χαρακτηριστικά, ο δήμαρχος Αθηναίων σημειώνει ότι «η συνεργασία της Αθήνας με το Δίκτυο των 100 ανθεκτικότερων πόλεων θα βοηθήσει την πόλη να ανταποκριθεί στις κοινωνικές, οικονομικές και φυσικές προκλήσεις, μοχλεύοντας την ενεργή συμμετοχή των κατοίκων της, έτσι ώστε

*να μπορούν να προσαρμοστούν, να αναπτυχθούν και να ενδοκιμήσουν παρ' όλες τις αντιξοότητες».*⁶

Πρόκειται για πολιτικές βασισμένες στην κοινωνικοποίηση της ευθύνης για αντιμετώπιση της κρίσης από τους πολίτες και την κοινότητα, καλώντας τους να ενεργοποιήσουν τα ανταντακλαστικά τους. Η φύση τους είναι αντίστοιχη των αναγκών που έχουν εντοπιστεί, χωρίς σε αυτές να συγκαταλέγονται οι βασικές, αφού, όπως υποστηρίχθηκε στην Προκαταρκτική Έκθεση, ικανοποιούνται. Έτσι, απουσιάζει κάποια εστίαση στην αύξηση του αριθμού των άστεγων σε συγκεκριμένες περιοχές του Δήμου (Αράπογλου και Γκούνης 2015) ή στις χωρικές και κοινωνικές ανισότητες πρόσβασης σε ηλεκτρικό ρεύμα και θέρμανση (Βαταβάλη και Χατζηκωνσταντίνου 2016). Επομένως, πρόκειται για μια επιλεκτική παρουσίαση των αναγκών βάσει των οποίων αρθρώνονται και οι αστικές πολιτικές εξίσου επιλεκτικά. Ταυτόχρονα, δεν γίνεται οποιαδήποτε ταξινόμηση των αιτιών που οδήγησαν στην κρίση, ώστε να αξιολογηθούν αντίστοιχα και οι τρόποι αντιμετώπισης. Αναφορικά με τη Θεσσαλονίκη, ο δήμαρχος δηλώνει ότι από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα αναμένουν τον «καθορισμό των βημάτων που απαιτούνται να κάνουμε για να ξεπεράσουμε τις αιτίες που προκαλούν αυτήν την κατάσταση»⁷, χωρίς να εντοπίζεται κάποια αντίστοιχη προσπάθεια.

Κανείς μπορεί να αναρωτηθεί αν αποτελεί έλλειψη ή σαφή επιλογή η παράβλεψη συγκεκριμένων αναγκών αλλά και αιτιών. Η απάντηση δόθηκε σε σχετική ερώτηση στη συνέντευξη και ήταν ότι το πρόγραμμα θέτει ένα πλαίσιο κίνησης προς τη διαχείριση της κρίσης και των επιπτώσεών της και δεν αποτελεί αναλυτική επιστημονική μελέτη, ώστε να θέτει αναλυτικά αντίστοιχα ζητήματα. Άρα, δεν αποτελεί μια τυχαία παράλειψη, αλλά μάλλον την έκφραση μιας ιδεολογικής θέσης σχετικά με την παράβλεψη του αντίκτυπου της κρίσης στους περισσότερο ευάλωτους. Έτσι, αν θεωρηθεί ότι το πρόγραμμα θέτει ένα πλαίσιο διαχείρισης της κρίσης, σε αυτή την περίπτωση τίθεται το ζήτημα προς ποια κατεύθυνση κλίνει αυτό το πλαίσιο, η οποία ασφαλώς δεν ταυτίζεται με την προστασία και υποστήριξη των πιο ευάλωτων.

Άμεση συνέπεια, λοιπόν, είναι η αποπολιτικοποίηση και η φυσικοποίηση των κρίσεων χαρακτηριστικό το οποίο έχει ευρύτερα επισημανθεί στη συζήτηση περί «ανθεκτικότητας». Πρόκειται για μια διπλή διαδικασία

η οποία αφενός προσδίδει φυσικές ιδιότητες στην κρίση, που σημαίνει το αναπόφευκτο και επομένως την αποδοχή της και αφετέρου αποπολιτικοποιεί την κρίση παραβλέποντας τις αιτίες και τις μεθόδους διαχείρισής της (Pike κ.ά. 2010, Walker και Cooper 2011, Welsh 2014, Fainstein 2015). Ενδεικτικά, ο Slater (2014) αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η παρούσα οικονομική κρίση μεταμορφώνεται από ένα «πολιτικό δημιούργημα» σε ένα «φυσικό φαινόμενο» για την ανάκαμψη της οποίας καταρτίστηκαν προγράμματα κρατικής υποστήριξης με ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών, εκφράζοντας σαφέστατα μια «προκατειλημμένη» προσαρμογή στην κρίση, όπως σημειώνει η Fainstein (2015: 163). Ίσως, τελικά, να επιδιώκεται η απόκρυψη της ανισοκατανομής της ζημίας από την κρίση και της ωφέλειας από τις μεθόδους αντιμετώπισης.

Ενοχοποίηση της διαδήλωσης και η «μάχη» για τον δημόσιο χώρο

Ο αντιδήμαρχος Τουρισμού και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης τοποθετήθηκε το 2015 σχετικά με το τι σημαίνει ανθεκτική πόλη, προϋποθέτοντάς μας για την κατεύθυνση του προγράμματος στην Αθήνα αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, δήλωσε ότι «τα επεισόδια, τον Δεκέμβρη του 2008, με οδήγησαν να στείλωμε την αίτηση για να συμπεριληφθεί η Θεσσαλονίκη στις "100 Ανθεκτικές Πόλεις" {...} από τότε -για μένα- ξέσπασε ένα κύμα αυτοκαταστροφικό για τον δημόσιο χώρο, τη δημόσια περιουσία και τις αξίες {...} Το πρόγραμμα οφείλει να βάλει ως έναν από τους στόχους του την ανασχεση αυτής της πορείας, να ζανακερδίσει ο δημόσιος χώρος την αξία του».⁸

Ανάλογη τροπή έχει πάρει η «ανθεκτικότητα» και σε αντίστοιχα προγράμματα στο εξωτερικό, συνδεδεμένη με την καταστολή των διαδηλώσεων και των εξεγέρσεων (Rogers 2013, Stumpler 2014, Jalabi 2015, Φιλιππίδης 2015). Οι ποικίλες πρακτικές διαμαρτυρίας παρουσιάζονται ως διαταραχές της οικονομίας και συνολικότερα της λειτουργίας της πόλης παρά το γεγονός ότι αποτελούν μια μορφή συμμετοχής και δήλωσης της αντίθεσης, της σύγκρουσης των επιθυμιών. Η συγκεκριμένη νοηματοδότηση ομολογεί, ενδεχομένως, τον αποστειρωμένο χαρακτήρα της «τάξης» και της «ομαλής» λειτουργίας που επιδιώκει να εγκαθιδρύσει η «ανθεκτικότητα» ως πολιτική στρατηγική αντιμετώ-

πισης της κρίσης, ενοχοποιώντας πιθανές στιγμές που προτάσσουν τη δικαιοσύνη και την αντίσταση (Stavrides 2010) ως στιγμές καταστροφής.

Στην περίπτωση της Αθήνας γίνεται το επόμενο βήμα. Συνεχίζοντας, θα έλεγε κανείς, τη στοχοποίηση κοινωνικών ομάδων και συλλογικοτήτων που διεκδικούν τα δικαιώματά τους, όπως έγινε στο παρελθόν με το Σχέδιο Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης για το κέντρο της Αθήνας που έθεσε ως στόχο τους «παράνομους» μετανάστες (ΦΕΚ Β 64/2015:510), αλλά και με τις πρακτικές που ακολούθησαν το σύνθημα για δικαίωμα στην πόλη (Μακρυγιάννη και Τσαβδάρου 2013), μας υπενθυμίζει την περικλεισμένη-περιφραγμένη εννοιολόγηση της κοινότητας η οποία περιλαμβάνει ορισμένους και αποκλείει άλλους. Έτσι, αυτήν τη φορά τίθενται στο επίκεντρο εργατικά σωματεία, φοιτητικοί σύλλογοι και πολιτικές συλλογικότητες, παρουσιάζοντας την παρακάτω εικόνα. Σύμφωνα με αυτήν, «οι διαδηλώσεις πραγματοποιούνται στην Αθήνα σχεδόν καθημερινά και οργανώνονται από εργατικά σωματεία, πολιτικά κόμματα, αντι-εξουσιαστικές ομάδες, φοιτητικές ομάδες και άλλες συλλογικότητες. Αυτές οι διαδηλώσεις ποικίλλουν σε μέγεθος και ένταση, αλλά συμβαίνουν πάντοτε στο κέντρο της πόλης. Σε ορισμένες περιπτώσεις γίνονται βίαιες ταραχές που μπορούν να διαρκέσουν αρκετές ημέρες. Ασκοούν εξαιρετικές πιέσεις στις καθημερινές λειτουργίες της πόλης, τον εφοδιασμό και τις υποδομές. Υπό τις τρέχουσες συνθήκες της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, η πόλη συχνά μοιάζει σαν μια χύτρα ταχύτητας» (Στρατηγική Ανθεκτικότητας 2017: 14). Για μία ακόμη φορά το κέντρο της πόλης και ο δημόσιος χώρος γίνονται σημείο στοχοποίησης από πλευράς του Δήμου αλλά και ευρύτερα του κράτους (Μαλούτας, Κανδύλης, Πέτρου 2013, Κουτρολίκου 2015) που αντιτίθενται στις πολιτικές φύσεως απελευθερωτικές προοπτικές τους (Springer 2011).

Συνεχίζοντας, αναφέρεται ότι την περίοδο 2011-2015 στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν 27.103 διαδηλώσεις που σημαίνει κατά μέσο όρο 15 διαδηλώσεις/μέρα. Έπειτα, σημειώνονται ορισμένα στοιχεία σχετικά με τα κόστη που είχαν συγκεκριμένες διαδηλώσεις στην πόλη χωρίς αναφορά στον τρόπο υπολογισμού τους. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στις 12 Φεβρουαρίου 2012 σημειώθηκαν καταστροφές σε 200 επιχειρήσεις με κόστος 70.000.000 ευρώ, ενώ η υπηρεσία δημοτικής καθαριότητας συνέλεξε σαράντα τόνους μάρμαρου και πέτρας και στις 6 Δεκεμβρίου 2014

Shock #3: Civil Unrest

Demonstrations take place in Athens almost on a daily basis, and are organized by labor unions, political parties, anti-authoritarian groups, student groups, and other collectivities. These demonstrations vary in size and intensity but they always take place in the city center. In some cases they become violent riots that can last for several days. They exert extraordinary pressures on the city's daily functions, logistics and infrastructures. Under the ongoing conditions of socio-economic crisis, the city often feels like a pressure cooker.

During the period 2011-2015, throughout Greece 27,103 demonstrations were organized, averaging 15 per day.

28-29 June 2011, 35 damaged businesses, cost **500.000€**

19-20 October 2011, 62 damaged businesses, cost **400.000€**

12 February 2012, 200 damaged businesses, cost **70.000.000€**

Municipal Cleaning service of Athens collected:
12 February 2012: **40 tonnes** pieces of marble and rocks.

6 December 2014: **50 tonnes** of rocks

Εικόνα 1. Τα οικονομικά κόστη συγκεκριμένων διαδηλώσεων (Στρατηγική Ανθεκτικότητα 2017: 14).

πενήντα τόνους πέτρας. Αυτό που δεν αναφέρεται, είναι η επιλογή των παραπάνω ημερομηνιών, καθώς στις 12 Φεβρουαρίου 2012 ήταν η ημέρα ψήφισης του δεύτερου μνημονίου, ενώ στις 6 Δεκεμβρίου 2014 συμπληρώθηκαν έξι έτη από τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σημεία αναφοράς για την πορεία της χώρας σε πολλαπλά πεδία (κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό) μετατρέπονται σε ημερομηνίες καταστροφής, ενώ από μία διαφορετική οπτική θα αποτελούσαν ημερομηνίες άξιες αναφοράς για τις μεγάλου μεγέθους διαδηλώσεις που συνέβησαν και της κινητοποίησης των πολιτών.

Ο ρόλος του Ιδρύματος Ροκφέλερ

Φυσικά, δεν θα μπορούσε κανείς να ασχοληθεί με το πρόγραμμα δίχως να αναφερθεί στο Ίδρυμα Ροκφέλερ, καθώς μέσω αυτού ενεργοποιείται ο σχεδιασμός της «ανθεκτικότητας». Με εστίαση σε δύο, κυρίως, πεδία στην προσέγγιση της «ανθεκτικότητας» εννοιολογικά και μεθοδολογικά αποκαλύπτεται η υπογραφή του Ιδρύματος στην όλη διαδικασία. Πιο συγκεκριμένα, αν

και το Ίδρυμα εμφανίζεται ως ο κύριος χρηματοδότης του προγράμματος, εντούτοις θα περίμενε κανείς ένα περιθώριο διαφοροποίησης στις προσεγγίσεις που κάθε πόλη αναπτύσσει σχετικά με την «ανθεκτικότητα». Κάτι που δεν συμβαίνει.

Η Αθήνα, όπως και κάθε άλλη πόλη που συμμετέχει στο δίκτυο, προκειμένου να αξιολογήσει την «ανθεκτικότητα» και στη συνέχεια να σχεδιάσει με γνώμονα τη βελτίωσή της, πρέπει αρχικά να ορίσει την «ανθεκτικότητα». Ωστόσο, ο ορισμός αυτός, όπως και η μεθοδολογία που ακολουθείται, ορίζεται από το Ίδρυμα Ροκφέλερ με την υποστήριξη εξειδικευμένων εταιρειών (της «Agur» μεταξύ άλλων). Υιοθετούνται από τις δημοτικές αρχές, ενδεχομένως «άκριτα», σε ένα πλαίσιο δέσμευσης από πλευράς δημοτικών αρχών, ώστε να συμμετέχουν στο δίκτυο. Όπως αναφέρει ο Δήμαρχος Αθηναίων, «ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές και τις κατευθύνσεις (guidelines και guidance) που καθορίστηκαν» από το δίκτυο (Στρατηγική 2017: 6).

Όσον αφορά τον ορισμό που υιοθετείται από τις δημοτικές αρχές, σύμφωνα με αυτόν η «ανθεκτικότητα» ορίζεται ως «η ικανότητα των ατόμων, των κοινοτήτων, των θεσμών, των επιχειρήσεων και των συστημάτων σε μια πόλη να επιβιώνουν, να προσαρμόζονται και να αναπτύσσονται ανεξάρτητα από τα διάφορα είδη χρόνιων πιέσεων και σοβαρών κρίσεων που βιώνουν» («100 Resilient Cities»). Από την άλλη πλευρά, η μεθοδολογία περιλαμβάνει ένα πλαίσιο δράσεων σε ποικίλους τομείς με βάση το οποίο σχεδιάζουν οι δημοτικές αρχές. Εντούτοις, η αποτελεσματικότητά του αμφισβητείται, καθώς πρόκειται για μια διαδικασία «copy-paste» που συμβαίνει σε διαφορετικά κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, αφήνοντας ενδεχομένως στον εκάστοτε Δήμο ένα περιθώριο διαφοροποίησης (;). Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα αναφοράς του αναποτελεσματικού συστήματος δημόσιων συγκοινωνιών («100 Resilient Cities»), χαράσσοντας την πορεία προς την οποία πρέπει και οι Δήμοι να κινηθούν.

Γενικότερα, πρόκειται για ένα διεθνές Ίδρυμα του οποίου η επιρροή και ο πολιτικός ρόλος έχουν επισημανθεί από αρκετούς ερευνητές και συγγραφείς (Zinn 1980, Barker 2010, Marshall 2011, Parmar 2015). Σύμφωνα με τους περισσότερους, συνοψίζονται στην ισχυροποίηση του αμερικανικού κράτους και της ηγεμονίας των πολιτικών του. Από την ίδρυσή του το 1915 έχει

εμπλακεί σε ποικίλους τομείς (υγεία, περιβάλλον), ενώ την τελευταία δεκαετία ασχολείται ενεργά και με την «ανθεκτικότητα», καθώς, όπως φαίνεται, πρωτοστατεί στη διάδοσή της, έχοντας χρηματοδοτήσει αντίστοιχο πρόγραμμα στην Ασία το 2009 (Evans 2011: 225). Όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα του, το πρόγραμμα των «100 Ανθεκτικών Πόλεων» «είναι αφιερωμένο στην παροχή βοήθειας στις πόλεις σε όλο τον κόσμο ώστε να καταστούν πιο ανθεκτικές στις φυσικές, κοινωνικές και οικονομικές προκλήσεις που κατέχουν μεγάλο τμήμα του 21ου αιώνα».

Η ένταξη του προγράμματος και της στρατηγικής στην επίσημη πολιτική του Δήμου αναδεικνύει τον κυρίαρχο ρόλο του Ιδρύματος. Ενεργοποιεί τον σχεδιασμό της κρίσης υπό το σύνθημα της «ανθεκτικότητας», εμφανιζόμενο ως ευεργέτης. Αντίθετα, ο ρόλος της κοινότητας και των πολιτών σχετικά με τις πρωτοβουλίες που έχουν ενεργοποιηθεί «από τα κάτω», καθώς και οι ίδιοι κάνουν σχεδιασμό, επισκιάζεται από το Ίδρυμα. Δεν συντελείται κάποιου είδους τομή στη χάραξη πολιτικής του Δήμου προς άλλη κατεύθυνση, καθώς αποτελεί συνέχεια των προηγούμενων πολιτικών επιλογών του την περίοδο της κρίσης, όπως με την επιστράτευση του δικαιώματος στην πόλη (Μακρυγιάννη και Τσαβδάρου 2013).

Σε κάθε περίπτωση είναι δεδομένη η δημιουργία μιας συγκεκριμένης αφήγησης από το Ίδρυμα σχετικά με την «ανθεκτικότητα». Η μεθοδολογία και η εννοιολόγηση που προωθείται εγκυμονεί τον κίνδυνο κατασκευής συγκεκριμένου τύπου δικτύων γνώσης από το Ίδρυμα σχετικά με αυτή (Parmar 2012), επιδιώκοντας μέσω των προγραμμάτων τη διάδοσή της. Έτσι, ο ρόλος των ιδρυμάτων φαίνεται ευρύτερα να ενισχύεται στη χάραξη πολιτικής σε διάφορους τομείς, όπως στον πολιτισμό και την υγεία, αλλά και στον χωρικό σχεδιασμό (βλ. πεζοδρόμηση Πανεπιστημίου,⁹ Κέντρο Πολιτισμού Σταύρος Νιάρχος).¹⁰ Το ζήτημα είναι να διερωτηθούμε για μία ακόμη φορά ποιος ενεργοποιεί και κατευθύνει τον σχεδιασμό ή διαφορετικά ποιος σχεδιάζει, αλλά και το κατά πόσο μπορεί ένα ίδρυμα (εθνικό ή διεθνές) να ασκεί επιρροή στον τρόπο λειτουργίας της διοίκησης σε τοπικό επίπεδο και στον τρόπο που κινούνται οι διαδικασίες, εμφανιζόμενο ως «ευεργέτης» και συνεπώς ως λύση στην κρίση.

Το μέλλον «καταστροφή»

Τελευταίο σημείο που αναδεικνύεται είναι η προεικόνηση του μέλλοντος, κατακλυσμένο από κρίσεις και καταστροφές. Το στοιχείο αυτό οφείλεται στη βασική καινοτομία που εισήγαγε η θεώρηση του Holling η οποία αφορούσε τη μονιμοποίηση των κρίσεων, σύμφωνα με την οποία σταθερή πλέον μπορεί να είναι μόνο η παρουσία τους (1996). Στο πρόγραμμα της Αθήνας το στοιχείο αυτό είναι εμφανές και διαπερνά όλη τη μεθοδολογία του, θεωρώντας ως δεδομένες τις μελλοντικές κρίσεις σε πλήθος πεδίων και καλώντας τους κατοίκους να προετοιμαστούν απέναντί τους.

Το ζήτημα που τίθεται όμως είναι τι ακριβώς μπορεί να εξυπηρετεί αυτό. Ουσιαστικά, πέραν της αποδοχής των κρίσεων που αναφέρθηκε, κατ' αυτόν τον τρόπο πραγματοποιείται η χειραγώγηση της κοινωνικής αλλαγής (Cote και Nightingale 2012: 478). Πιο συγκεκριμένα, επηρεάζει την κατασκευή του κοινωνικού φαντασιακού¹¹ ως ένα μέλλον με συνεχείς αναπόφευκτες κρίσεις, μετατρέπόμενο σε «*βασικό μηχανισμό για την αστυνόμευση της φαντασίας*» που σημαίνει την επιρροή της πολιτικής φαντασίας (Neocleous 2013: 4).¹² Επιπλέον, υπό τον φόβο των κρίσεων λαμβάνονται πολιτικές αποφάσεις στο τώρα με βάση την υπόθεση της καταστροφής που έχει δομηθεί (Zebrowski 2009). Χαρακτηριστικά, όπως αναφέρει ο Δήμαρχος Αθηναίων, «*αρθρώνονται οι μελλοντικές προκλήσεις της πόλης μας παρέχοντας λύσεις στους μελλοντικούς δημάρχους και κατοίκους*» (Στρατηγική 2017: 7).

Έτσι, η «ανθεκτικότητα» τείνει να μετατραπεί σε τεχνολογία διαχείρισης και εκπαίδευσης υποκειμένων, ώστε να μάχονται μόνιμα να συμβιβαστούν και να προσαρμοστούν (O'Malley 2010: 505, Lentzos και Rose 2009: 243, Joseph 2013: 40). Όχι ως πολιτικά υποκείμενα που μπορούν να διανοηθούν/φανταστούν την αλλαγή του κόσμου με ορίζοντα την ασφάλειά του, αλλά ως υποκείμενα που δέχονται την καταστροφικότητα του κόσμου, αναγκασμένα να αλλάξουν τον εαυτό τους σε αντιστοιχία με τις απειλές και τους κινδύνους που εμφανίζονται (Reid 2012: 74).

Η «ανθεκτικότητα» ως πολιτική καθολικοποίησης της επιβίωσης

Η «ανθεκτικότητα» αποτελεί πλέον ένα εννοιολογικό εργαλείο ερμηνείας και διαχείρισης της κρίσης στην Αθήνα. Οι πρακτικές που ενεργοποιούνται, όπως επιχειρήθηκε να σκιαγραφηθεί στις παραπάνω γραμμές, εστιαζόμενες σε συγκεκριμένες όψεις του προγράμματος για την αστική «ανθεκτικότητα» της Αθήνας, θέτουν σημαντικούς προβληματισμούς αλλά και περιορισμούς.

Αρχικά, η «ανθεκτικότητα» τόσο ως εργαλείο ερμηνείας της κρίσης όσο και ως πρακτική αντιμετώπισης της κρίσης φέρει σαφείς ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις. Η «ανθεκτικότητα» κάνει πολιτική παρά τις προσπάθειες συγκάλυψής της. Πιο συγκεκριμένα, ως εργαλείο ερμηνείας της κρίσης, εκκινώντας από τον ορισμό του Holling (1996), η ενίσχυση της «ανθεκτικότητας» αναφέρεται κατά κύριο λόγο στην υλοποίηση των αναγκαιών προσαρμογών, ώστε το σύστημα (όποια κι αν είναι η φύση του, παραδείγματος χάρη, οικονομική) να παραμείνει στην πορεία του έπειτα από τη διαταραχή. Αφορά δηλαδή την αύξηση του μεγέθους και του περιθωρίου κίνησης της κρίσης και αντίστοιχα των πρακτικών επιβίωσης που προϋποτίθενται, προκειμένου να μην αλλάξει η δομή του συστήματος, να παραμείνει στην ίδια κατεύθυνση ή να μετατοπιστεί σε μια εναλλακτική εκδοχή της η οποία, όμως, δεν θα είναι ανταγωνιστική προς την προηγούμενη και εν τέλει θα επιβιώσει. Αυτό μαρτυρείται και από την προφανή απουσία διάθεσης να ασχοληθεί με τις αιτίες της κρίσης και αμφισβήτησης των πολιτικών που ακολουθούνται ή ακολουθήθηκαν, καθώς δεν καταπιάνεται με την ερμηνεία τους, ανατρέποντας τις υποθέσεις περί αλλαγής της αναπτυξιακής κατεύθυνσης (Hudson 2010, Pike κ.ά 2011).

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τις πρακτικές διαχείρισης της κρίσης, όπως διαπιστώθηκε, υποκρύπτουν τις σχέσεις εξουσίας και συντηρούν τις ανισότητες που έχουν εδραιωθεί. Η προκατειλημμένη αξιολόγηση της κοινωνικής δράσης μέσα από το φιλτράρισμα της αποδεκτής από τη μη αποδεκτή αντίδραση και συμμετοχή των πολιτών είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα. Ειδικότερα, αν αυτή έχει τη μορφή κοινωνικών διαδηλώσεων λαμβάνεται ως αναταραχή της λειτουργίας της πόλης και θεωρείται ότι βλάπτει, επομένως, την «ανθεκτικότητά» της ενώ αντίθετα πρακτικές που

συμβάλλουν στην επιβίωση των ανθρώπων, όπως ποικίλα εγχειρήματα αλληλεγγύης δημιουργημένα «από τα κάτω», είναι καλοδεχούμενα όσο δεν ριζοσπαστικοποιούν τις όποιες πολιτικές τους επιδιώξεις. Σε αντίθετη περίπτωση στοχοποιούνται, καθώς αποτελούν κίνδυνο για την «τάξη» της πόλης. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διαδικασία λήψης των αποφάσεων, καθώς, αν και τονίζεται η συμμετοχή της κοινότητας και η εμπλοκή των ειδικών, σημειώνεται η εκτέλεση των προτεραιοτήτων του δημάρχου, χωρίς να μπορεί κανείς να αμφισβητήσει τυχόν επιρροές από το Ίδρυμα Ροκφέλερ που τρέχει το πρόγραμμα.

Έτσι, οι Raco και Street (2012: 1070) επιστούν την προσοχή σχετικά με τον ρόλο της «ανθεκτικότητας», υποστηρίζοντας ότι κυρίαρχη επιδίωξη είναι η νομιμοποίηση ευρύτερων προτεραιοτήτων εντός προκαθορισμένων πλαισίων. Στην περίπτωση της Αθήνας επιδιώχθηκε η ανάδειξη της νεοφιλελεύθερης υφής της, η οποία είναι συνυφασμένη τόσο με την εννοιολόγησή της όσο και με τις πρακτικές της. Σύμφωνα με τα στοιχεία που μελετήθηκαν, εντοπίζεται, αντί της επανεξέτασης των όρων που κυριαρχούν αναζητώντας το νήμα της κρίσης, η επιτάχυνση του ρυθμού επέκτασης πρακτικών επιβίωσης. Όπως αναφέρει ο Clark (2015),¹³ «η ιδεολογία της ανθεκτικότητας {...} εξυμνεί την επιβίωση, τη γυμνή ζωή», πλήρως αφομοιωμένη στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου καθεστώτος. Εξάλλου, όπως σημειώνει και ο Amin (2013), το πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται, διαμορφώνεται και υιοθετείται η «ανθεκτικότητα» παίζει σημαντικό ρόλο, δίχως να μπορεί να αποφύγει την επιρροή, αλλά και χωρίς να ανάγεται αποκλειστικά σε νεοφιλελεύθερη στρατηγική (Joseph 2013: 38, Martin και Sunley 2014: 11).

Όσο, λοιπόν, η κρίση συνεχίζεται και τα μέτρα επεκτείνονται προς μια σταθερή κατεύθυνση (νεοφιλελευθεροποίηση), στοχεύοντας συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και δικαιώματα, νέες τακτικές επιβίωσης αναδύονται. Τόσο από συλλογικότητες προς υποστήριξη των περισσότερο αδύναμων όσο και μεμονωμένα από τους πολίτες οι οποίοι αποδέχονται τις επισφαλείς συνθήκες (εργασίας, κατοικίας κτλ) που τους επιβάλλονται με στόχο την επιβίωσή τους. Συνεπώς, ως στόχος του προγράμματος φαίνεται να είναι η μονιμοποίησή τους, η καθολικοποίηση και η κοινωνική νομιμοποίησή τους με επίκληση την παρούσα κρίση αλλά και η προετοιμασία για τις επόμενες. Με απλά λόγια, το πρόγραμμα επιδιώκει να πείσει τους πολίτες ότι δεν

μπορούν να προβάλλουν αντίσταση και να φαντασιώνονται, πόσο μάλλον να πράττουν, εναλλακτικές οδούς απέναντι στις κρίσεις παρά μόνο να προσαρμόζονται και απλώς να επιβιώνουν. Η μετατόπιση αυτή εκφράζει τη μετατροπή του ατόμου που έχει λόγο και δράση απέναντι στην κοινωνία και που μπορεί να διανοηθεί την αλλαγή του κόσμου και της δομής του σε άτομο το οποίο έχει παραιτηθεί από την επιδίωξη της αλλαγής των όρων, προσφεύγοντας στην προσαρμογή και τον συμβιβασμό στις κυρίαρχες συνθήκες προκειμένου να επιβιώσει (O'Malley 2010, Lentzos και Rose 2009: 243-154, Reid 2012: 74, Joseph 2013: 43, Neocleous 2013). «[N]α είσαι ανθεκτικός σημαίνει να παραιτηθείς από την ίδια τη δύναμη της αντίστασης» (Reid 2012: 76).¹⁴ Έτσι, με βάση τα παραπάνω στοιχεία που παρατέθηκαν ορίζω την «ανθεκτικότητα» (resilience) ως το κάλεσμα υπακοής και υιοθέτησης πρακτικών επιβίωσης, αναλαμβάνοντας την υλοποίηση των απαραίτητων θεσμικών και κοινωνικών προσαρμογών, «αφοπλίζοντας» ενδεχόμενες ριζοσπαστικές πολιτικές και κοινωνικές επιδιώξεις.

Συμπερασματικά, η ανθεκτική Αθήνα διαρθρώνεται ως ένα αστικό όραμα που φαντάζεται τους πολίτες προσαρμόσιμους και υποταγμένους στις αιτίες της κρίσης. Πολίτες οι οποίοι παλεύουν για την επιβίωσή τους είτε συλλογικά μέσω πρωτοβουλιών που υποστηρίζει ο Δήμος και δεν έχουν ανταγωνιστικές ως προς αυτόν πολιτικές προσδοκίες είτε ατομικά αποδεχόμενοι τις επισφαλείς συνθήκες που τους επιβάλλονται με αυξανόμενο ρυθμό.

Σημειώσεις

2. Ιδία μετάφραση.
3. Ιδία μετάφραση.
4. Όπως αναφέρεται στο Reid 2012: 75.
5. <https://www.cityofathens.gr/node/26499>, πρόσβαση 23/8/2017
6. <https://www.cityofathens.gr/node/27546>, πρόσβαση 13/9/2017
7. [http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi\(NeosOEY\)/AytTmDimDiethSxeseon/GrafeioTypou/ResilientCity/Omilia_Boutari.pdf](http://www.thessaloniki.gr/userfiles/file/Dioikisi(NeosOEY)/AytTmDimDiethSxeseon/GrafeioTypou/ResilientCity/Omilia_Boutari.pdf), πρόσβαση 18/8/2017
8. Όπως αναφέρεται στο <http://www.aftodioikisi.gr/dimoi/entaxthike-sto-diktio-100-anthektikon-poleon-tou-kosmou-i-thessaloniki>, πρόσβαση 23/8/2017
9. <http://www.rethinkathens.org/>, πρόσβαση 9/7/2017
10. <http://www.toperiodiko.gr/%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%AD%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%B1%CF%84%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%BA%>

[CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%B3%CE%B1%CE%BB%CE%B1/#.WSFo8VTyiUk](http://www.toperiodiko.gr/%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%86%CE%AD%CF%81%CE%B5%CE%B9%CE%B1-%CE%B1%CF%84%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%BA%), πρόσβαση 9/7/2017

11. Η αξία της κοινωνικής φαντασίας και η σημασία της για τα απελευθερωτικά κινήματα έχει αναδειχθεί αναλυτικά από τον Καστοριάδη (βλ. Καστοριάδης, 2010).

12. Ιδία μετάφραση.

13. Ιδία μετάφραση.

14. Ιδία μετάφραση.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Adger, N., (2000), Social and Ecological Resilience: Are They Related?, *Progress in Human Geography*24(3): 347-364
- Alexander, D.E., (2013), Resilience and Disaster Risk Reduction: An Etymological Journey, *Natural Hazards and Earth System Sciences*
- Amin, A., (2013), Surviving the Turbulent Future, *Environment and Planning D: Society and Space* 31:140-156
- Anderson, B., (2015), What Kind of Thing is Resilience?, *POLITICS35*
- Bulley, D., (2013), Producing and Governing Community (through) Resilience, *POLITICS33*
- Chandler, D., (2014), Beyond Neoliberalism: Resilience, the New Art of Governing Complexity, *Resilience*2(1):47-63
- Coaffee, J., (2013), Rescaling and Responsibilising the Politics of Urban Resilience: From National Security to Local Place-Making, *POLITICS33*
- Cote M., Nightingale A. J., (2012), Resilience Thinking Meets Social Theory: Situating Social Change in Socio-ecological Systems (SES) Research, *Progress of Human Geography*36:475-489
- Daskalaki, M., Kokkinidis, G., (2017), Organizing Solidarity Initiatives: A Socio-spatial Conceptualization of Resistance, *Organization Studies*38
- Duffield, M., (2011), Environmental Terror: Uncertainty, Resilience and the Bunker', SP AIS Working Paper, No. 06-11, ανάκτηση από <http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/spais/migrated/documents/duffield-0611.pdf>
- Evans, J. P., (2011), Resilience, Ecology and Adaptation in the Experimental City, *Transactions of the Institute of British Geographers*36
- Fainstein, S., (2015), Resilience and Justice, *International Journal of Urban and Regional Research*39
- Holgersen, S., Haarstad, H., (2009), Class, Community and Communicative Planning: Urban Redevelopment at King's Cross, London, *Antipode*
- Holling, C. S., (1973), Resilience and Stability of Ecological Systems, *Annual Review of Ecology and Systematics*4:1-23
- Holling, C. S., (1996), Engineering Resilience versus Ecological Resilience, στο Schulze, P., (επιμ.), *Engineering Within Ecological Constraints*, National Academy of Engineering, Washington DC

- Hudson, R. (2010), Resilient rRegions in a Uncertain World: Wishful Thinking or a Practical Reality? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*3:11-25
- Innes, J., Booher, D., (2010), Planning with Complexity: An Introduction to Collaborative Rationality for Public Policy, Routledge
- Joseph, J., (2013), Resilience as Embedded Neoliberalism: A Governmentality Approach, *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*1(1): 38-52
- Koutrolidou, P., (2015), Governmentalities of Urban Crises in Inner-city Athens, Greece, *Antipode*
- Lentzos, F., Rose, N., (2009), Governing Insecurity: Contingency Planning, Protection, Resilience, *Economy and Society*38
- Martin, R., Sunley, M., (2014) On the Notion of Regional Economic Resilience: Conceptualization and Explanation, *Journal of Economic Geography*15:1-42
- Neocleous, M., (2013), Resisting Resilience, *Radical Philosophy*178
- O'Malley, P., (2010), Resilient Subjects: Uncertainty, Warfare and Liberalism, *Economy and Society*39(4): 488-509
- Parmar, I. (2015). The "Big 3" Foundations and American Global Power. *American Journal of Economics and Sociology*74:676-703
- Peck, J., (2005), Struggling with the Creative Class, *International Journal of Urban and Regional Research*29
- Pike, A., Dawley, S., Tomaney, J., (2010), Resilience, Adaptation and Adaptability, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*3:59-70
- Raco, M., Street, E., (2012), Resilience Planning, Economic Change and The Politics of Post-recession Development in London and Hong Kong, *Urban Studies*49(5):1065-1087
- Reid, J., (2012), The Disastrous and Politically Debated Subject of Resilience, *Development Dialogue: The End of the Development-Security Nexus?*, σελ.67-80
- Reid, J., (2013), Interrogating the Neoliberal Biopolitics of the Sustainable Development-Resilience Nexus, *International Political Sociology*7:353-368
- Rogers, P., (2013), Rethinking Resilience: Articulating Community and the UK Riots, *POLITICS*33,
- Sengupta, De Roo, Raws, (2016), Planning and Complexity: Engaging with Temporal Dynamics, Uncertainty and Complex Adaptive Systems, *Environment and Planning B: Planning and Design*43
- Simmie, J., Martin, R., (2010), The Economic Resilience of Regions: Towards an Evolutionary Approach, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 20103:27-43
- Springer, S., (2011), Public Space as Emancipation: Meditations on Anarchism, Radical Democracy, Neoliberalism and Violence, *Antipode*43(2):525-562
- Stavrides, S., (2010), The December 2008 Youth Uprising in Athens: Spatial Justice in an Emergent "City Of Thresholds", *Justicespatiale |Spatialjustice*, n° 02, ανάκτηση από <http://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/12/JSSJ2-10en1.pdf>
- Vaiou, D., Kalandides, A., (2017): Practices of Solidarity in Athens: Reconfigurations of Public Space and Urban Citizenship, *Citizenship Studies*
- Walker, J., Cooper, M., (2011), Genealogies of Resilience: From Systems Ecology to the Political Economy of Crisis, *Security Dialogue*42
- Welsh, M., (2014), Resilience and Responsibility: Governing Uncertainty in a Complex World, *The Geographical Journal*180:15-26
- Zinn, H., (1980) *A People's History of the United States*, Harper & Row
- Zebrowski, C., (2009), Governing the Network Society: A Biopolitical Critique of Resilience, *Political Perspectives*3
- Zebrowski, C., (2013), The Nature of Resilience, *Resilience: International Policies, Practices and Discourses*1:159-173
- Ελληνόγλωσση*
- Αυδίκος, Β., (2016), Νέες γεωγραφίες της δημιουργικής εργασίας στην περίοδο της οικονομικής κρίσης: Από τη συνεργατικότητα στην κολεκτιβοποίηση, *Γεωγραφίες*28
- Βαΐου, Ν., (2013), Δια-εθνικές καθημερινότητες στην πόλη: Επανεξετάζοντας έμφυλες σχέσεις και πρακτικές φροντίδας στις γειτονιές της Αθήνας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*
- Βαρκαρόλης, Ο., (2012), Δημιουργικές αντιστάσεις και αντεξουσία, *Καφενείον το Παγκάκι*
- Καστοριάδης, Κ., [1975] (2010), Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας, *Κέδρος*
- Μαλούτας, Θ., Κανδύλης, Γ., Πέτρου, Μ., (2013, επιμ.), Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα, *ΕΚΚΕ*
- Μακρυγιάννη Β., Τσαβδάρου Χ., (2013), Η αντιστροφή του «δικαιώματος στην πόλη»: Η Αθήνα στην εποχή της κρίσης, παρουσιάστηκε στο συνέδριο «Μεταβολές και ανασημασιοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της Κρίσης», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, σελ. 292-299, Βόλος 1-3 Νοεμβρίου 2013
- Προκαταρκτική Αξιολόγηση Αστικής Ανθεκτικότητας (2016) Στρατηγική Ανθεκτικότητας για την Αθήνα του 2030 (2017)
- ΦΕΚ Β 64/2015, Σχέδιο Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης (ΣΟΑΠ)
- Φιλίππιδης, Χ., (2015), Πόλεις άγριες, πόλεις ανθεκτικές: Η αστικοποίηση ως αντικείμενο έρευνας της αντιεξέγερσης, στο Εργαστήριο «Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη» (επιμ.), *Urban Conflicts, Θεσσαλονίκη*, σελ. 129-144
- Διαδικτυακές πηγές*
- Αράπογλου, Β., Γκούνης, Κ., (2015), Το σκιδώδες κράτος: Ορατή και αθέατη έλλειψη στέγης στην Αθήνα το 2013, ανάκτηση από <http://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%CE%AD%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%88%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%AD%CE%B3%CE%B7%CF%82-%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B5%CE%B3%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CE%BA%CE%B9%CF%8E%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF/>
- Barker, M., (2010), The Ideology of Philanthropy, <http://dissentvoice.org/2010/06/the-ideology-of-philanthropy/>
- Βαταβάλη, Φ., Χατζηκωνσταντίνου, Ε., (2016), Χαρτογραφώντας την ενεργειακή φτώχεια στην Αθήνα της κρίσης, ανάκτηση

- από <http://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%CE%B5%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CF%86%CF%84%CF%8E%CF%87%CE%B5%CE%B9%CE%B1/>
- Clark, J., (2015), Against Resilience: The Katrina Disaster and the Politics of Disavowal, ανάκτηση από <http://www.newclearvision.com/2015/09/21/against-resilience/>
- Jalabi, R., (2015), Baltimore mayor says “we are resilient” as cleanup after riots continues, <https://www.theguardian.com/us-news/2015/may/03/baltimore-mayor-reopens-mall-peaceful-gathering>, πρόσβαση 15/1/2018
- Κανδύλης, Γ., (2017), Αντέχεις ρε; Αγώνες αντοχής και συσσώρευσης στην πολιορκούμενη πόλη, ανάκτηση από <http://www.toperiodiko.gr/%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%81%CE%B5-%CE%B1%CE%B3%CF%8E%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%87%CE%AE%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%83%CF%85%CF%83%CF%83%CF%8E%CF%81/#.Wdkpv1S0OUk>, πρόσβαση 15/6/2017
- Marshall, A., G., (2011), An Education for Empire: The Rockefeller, Carnegie, and Ford Foundations in the Construction of Knowledge, <https://andrewgavinmarshall.com/2011/10/18/an-education-for-empire-the-rockefeller-carnegie-and-ford-foundations-in-the-construction-of-knowledge/>, πρόσβαση 13/5/2017
- Slater, T., (2014), The Resilience of Neoliberal Urbanism, <https://www.opendemocracy.net/opensecurity/tom-slater/resilience-of-neoliberal-urbanism>, πρόσβαση στις 18/3/2015
- Stumpler, M., (2014), Urban Resilience in Action? The Case of Tottenham, πρόσβαση από <https://www.westminster.ac.uk/file/42091/download>
- Ζιώγας, Η., (2013), Αλληλέγγυα οικονομία: Όχημα προς μετακαπιταλιστικές και αυτόνομες κοινωνίες, ανάκτηση από <http://www.babylonia.gr/2013/03/19/i-allilengia-ikonomia-os-ochima-pros-metakapitalistik-es-ke-aftonomes-kinonies/> 100 Resilient Cities, http://www.100resilientcities.org/resilience#/_/, πρόσβαση 23/8/2017
- ΣυνΑθηνά, <http://www.synathina.gr/el/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BD%CE%AC.html>, πρόσβαση 15/9/2017